

KOGEJA VORMISTAMINE EESTI KEELES: NIHKEID SAE PERIFEEERIAS

MATI EREL'T, HELLE METSLANG

Annotatsioon. Eesti keeles vormistatakse kogejaargumenti kas SAE-päraselt nominatiivse subjektina (*Mari armastab Jürit*) või muul viisil: adverbiaalina (*Jüri meeldib Marile*) või objektina (*Marit huvitavad loodusteadused*). Artiklis vaadeldakse kogeja vormistamist ning alternatiivsete mallide kasutust aja- kirjanduskeeles ajavahemikul 1995–2005 eesmärgiga välja selgitada toimunud muutused ning nende põhjused. Vaadeldud nominatiivse ja muuvormilise kogeja kasutusdünaamikas ilmneb SAE-pärase nominatiivse kogeja domineerimine või mõningased nihked selle poole. Tunnetuspredikaatides on nominatiivse kogeja kasutus kindlas ülekaalus, kuid siiski vähenenud. Tundepredikaatide ja modaalsete predikaatide puhul nominatiivse kogeja kasutus tasapisi kasvab. Mallidevahelist valikut mõjutavad sellised tegurid nagu tendents vormistada kogejat samamoodi kui agenti; kontaktkeelte eeskuju; vajadus lauses komponenti sisuliselt esile tuua – topikaliseerida või paigutada reemasse (vormistades subjektina) – või nimetamata jätta (vormistatakse muus käändes); lause seostamine kontekstiga; valik analüütilise ja sünteetilise verbi kasutuse vahel (vastavalt argisemas või ametlikumas väljenduslaadis).

Võtmesõnad: eesti keel, kogeja, lause põhitüübid, keelekontaktid, Euroopa keskmine standard (SAE)

1. Sissejuhatus

Kogeja on olulisim argument paljude predikaatide tähendusstruktuuris. Need predikaadid võib Martin Haspelmathi eeskujul (2001a) jaotada järgmistesse tähendusrühmadesse:

- tunnetust väljendavad (eesti keeles nt *teadma, mäletama, unustama, meeles olema, ununema*);
- füüsilist seisundit väljendavad (*valutama, külmetama, külm olema, janu olema, janus olema*);
- tundeid väljendavad (*rõõmustama, kurvastama, meeldima, armastama*);

- modaalseid tähendusi väljendavad (*õnnestuma, ebaõnnestuma, vaja olema, vajama, näima, paistma, tunduma*);
- juhtumist väljendavad predikaadid (*juhtuma, sattuma*).

Kogea vormistub kas subjektina (*Mari armastab Jürit*) või mingi muu lauseliikmena (*Jüri meeldib Marile, Marit huvitavad loodusteadused*). Nominatiivne, subjektina vormistuv kogea on tunnuslik enamikule kesksetele Euroopa keeleliidu SAE (*Standard Average European*, Euroopa keskmine standard) keeltele (Haspelmath 2001b: 1495–1496). Nende keelte subjekti iseloomustab semantiliste rollide paljus, sest subjektilisus on seal rohkem pragmaatilistest kui semantilistest teguritest. Nii vormistubki nt inglise keeles subjektina lisaks agendile tüüpiliselt ka omaja (*I have this book*) ja kogea (*I like her*). SAE perifeerias või väljaspool SAEd domineerib seevastu kogea vormistus daativiga või objekti vormis. Ka eesti keelele, mis nagu soome keelgi paikneb SAE piiril või selle taga, on omased markeeritud omamis- ja kogemislausete tüübid, kus omaja ja kogea vormistuvad adverbiaalina või objektina (*Mul on see raamat, Ta meeldib mulle, See huvitab mind*).

Kogea vormistust mõjutavad ühelt poolt üldine keelesisene arengutendents, teiselt poolt keelekontaktid. Keelte ajaloo on täheldatud tendentsi muuvormilise kogeaargumendi järkjärgulisele muutumisele subjektiks, nt ka inglise verbi *like* kogeaargument oli keskinglise perioodil daativis (Haspelmath 2001a: 75–79). Võiks arvata, et samasugune keelesisene arengutendents toimib ka eesti keeles. Teisalt, kui seni eesti keelt mõjutanud keeltes (SAE keeltest saksa ja vene keel, lisaks soome keel) on mittenominatiivse kogea osakaal olnud suur või väga suur, siis viimasel ajal eesti keelt tugevasti mõjutama hakanud inglise keeles on see lausa olematu (Bossong 1998, viidatud Haspelmath 2001a: 61–63 järgi). Mõlemad tegurid loovad eeldused nominatiivse kogeaargumendi suuremaks levikuks ka eesti keeles. Peale selle võivad toimida muudki keelevälised ja -sisesed tegurid. Siinses kirjutises üritame selgitada nende tegurite tegelikku mõju – kas paaril viimasel aastakümnel on märgata mingeid nihkeid kogea vormistuses.

Vaatleme artiklis kogea väljendamist ja alternatiivsete mallide konkurentsi ajakirjanduskeeles ajavahemikul 1995–2005 peamistes predikaadirühmades. Kasutust jälgime sünonüümsete, kuid eri malle esindavate predikaatide näiteil (*Tal ebaõnnestus tõkkejooks – Ta ebaõnnestus tõkke-*

jooksus; Mari armastab klassikalist muusikat – Marile meeldib klassikaline muusika; Mul on vaja seda raamatut – Ma vajan seda raamatut).

Valimis on esindatud tunnetus-, tunde- ja modaalpredikaadid, iga tähendustüüpi vaadeldakse kahe samatähenduslike predikaatide rühma näitel. Füüsilist seisundit väljendavaid predikaate nagu *külmetama – külm olema* esines materjalis väga harva ja juhtumist väljendavate predikaatide nagu *juhtuma, sattuma (Tal juhtus õnnetus)* puhul ei leidunud samatähenduslikku vastandmalliga vastet. Mallidevahelise sünkroonse varieerumise dünaamikat vaadeldes saab teha järeldusi kasutustendentside kohta; viimased võivad nihutada ennekõike tüüpilise-ebatüüpilise vahekorda (Erelt, Metslang 2006).

Mallide kasutust jälgime ajalehe Postimees materjalil. 1995. ja 2000. a materjal pärineb Tartu ülikooli eesti kirjakeele korpusesse TÜKK¹ talletatud Postimehe tekstidest, 2005. a kasutusi on vaadatud Postimehe võrguväljaandest.² Materjali kättesaadavus on olnud erinev, kuid esialgselt pilti on sellest hoolimata võimalik saada. 1995. a materjal korpuses pärineb viie nädala lehtedest mahuga 0,4 mlj sõnet, 2000. a on korpuses tervikuna (4,9 mlj. sõnet). 2005. a kohta on läbi otsitud ühe nädala (16.–22.10.2005) ajalehed.

2. Eesti lause põhitüübid

Eesti lausestruktuurid võib jagada tegevussubjekti vormistuse alusel kahte põhitüüpi: markeerimata ja markeeritud lausetüübiks. Markeerimata lausetüübis ehk normaallauses realiseerub tegevussubjekt neutraalse sõnajärje korral lausealgulise nominatiivivormilise grammatilise subjektina (nt *Jaan ehitab suvilat*). Markeeritud lausetüüpides sellist vastavust pole: grammatilisel subjektil on vähem prototüüpse subjekti omadusi, nt eksistentsiaallauses (*Aias kasvas lilli*), või ei realiseeru tegevussubjekt üldse grammatilise subjektina. Viimast tüüpi markeeritud lausetüüpideks on omajalause (*Jaanil on auto*), lähet markeeriv tulemuslause (*Annest sai kirjanik*) (Erelt 2005), kogejalause (*Annele meeldib keskaegne muusika*). Normaallause tegevussubjekt on tüüpjuhul teadlik-tahtlik tegutseja, agent, markeeritud lausetes seevastu kogeja, omaja, neutraal vms passiivsem osaline. Markeeritud lausetüübid on spetsialiseerunud teatud situatsioo-

¹ <http://test.cl.ut.ee/korpused/kasutajaliides>

² www.postimees.ee

nitüüpide vormistamiseks, normaallause on aga üldine mall, mille raames saab väljendada neidki situatsioonitüüpe, mis spetsiaalsetes markeeritud tüüpides: *Jaan omab autot, Anne sai kirjanikuks, Anne armastab keskaegset muusikat*. Nagu eespool nimetatud, on normaallausealine väljendusviis neilgi juhtudel tavalisem SAE keeltes (Erelt, Metslang 2006).

Ka kogejaga lause puhul on küsimus nominatiivsest või muuvormilisest kogejast lause kui terviku seisukohast normaallause või markeeritud lausetüübi vahelise valiku küsimus. Normaallauses on kogeja grammatilise subjekti vormis (*Anne armastab keskaegset muusikat, Anne vajab pikemaajalist ravi, Anne huvitub keskaegsest muusikast*). Kogejalause on kogeja allatiivis, adessiivis või objekti vormis (*Annele meeldib keskaegne muusika, Annel on vaja pikemaajalist ravi, Annet huvitab keskaegne muusika*), grammatiliseks subjektiks seevastu on kogemiselis ehk stiimul – see, millele kogemine on suunatud. Normaallause mallideks on näiteks *K armastab S-i, K vajab S-i*, kogejalause mallideks aga *S meeldib K-le, K-l on vaja S-i*.

Nihkeid kogeja vormistuses saab niisiis käsitada nihetena lause struktuuritüüpide osatähtsuses. Tähelepanekud mingi malli domineerimise dünaamikast ei tähenda veel lausetüübistiku ja seega ühe olulise süntaksitüübi näitaja väljavahetamist. Muutused nii äkiliselt ei toimu, alternatiivid on ju alles. Küll aga võib see näidata muutustendentse mingi tüübi poole.

3. Kogeja vormistamine eri tähendusrühmade predikaatidega

3.1. Tunnetust väljendavad predikaadid

Tunnetust väljendavatest predikaatidest kujundavad normaallauseid nt *teadma, tundma, unustama, mäletama, meenutama, mõistma, taipama, aimama, huvituma, huvi tundma*, kogejalauseid *teada olema, meeles olema, meelde tulema, meelest minema, ununema, huvitama*. Tunnetuspredikaadid on teistest kogejaga predikaatidest aktiivsema sisuga ja nende kogeja võtab keeltes teistest rühmadest enam agendiga sarnast kuju (Haspelmath 2001a). Ka eesti keeles tundub normaallause selles rühmas tavalisem. Mõlema malli konkurentsi saab jälgida näiteks paaride *mäletama – meeles olema, unustama – meelest minema* näitel. Nii inglise keeles kui ka muudes mõjukeeltes – saksa, vene ja soome keeles on nende verbide tavalistel

vastetel (*remember, forget; sich erinnern, vergessen; помнить, забыть*; *muistaa, unohtaa*) nominatiivne kogeja.

3.1.1. meeles olema – mäletama. Need samatähenduslikud verbid kujundavad intransitiivse kogejalause malliga *K-l on S meeles* (1), (3), (5) ja transitiivse normaallause *K mäletab S-i* (2), (4), (6). Normaallause on struktuurilt samasugune nagu tavaline agendiga transitiivne lause – lausekonstruktsioon viitab aktiivsele, tegevussubjektilt objektile suunatud tegevusele.

- (1) Vanasti oli ikka nii, et meile, lastele, õpetati juba maast-madalast kodus *viisakusreegleid ja kombeid, mis tänaseni kenasti meeles.* (1995)
- (2) Kartulit võib kasvatada vagudes, aga *mina mäletan* veel väga hästi *ruutpesiti panekut, millest tehti ideoloogiline probleem* – meie oma alateadlikus iseseisvumissoovis ei võtnud ülemvõimu ideid omaks. (1995)
- (3) Siiani **on tal meeles**, *kuidas loomad põlevast laudast välja ei tahtnud minna ja tulle tagasi jooksid.* (2000)
- (4) Kodueestlane ei armasta siiaamaani kirjutada ega avaldada mälestusi ja päevikuid (*kes ei mäletaks omaaegseid õpetussõnu: kui tead, ära üles kirjuta, kui kirjutad, ära alla kirjuta*). (2000)
- (5) *ELil on meeles ka oma idaserv, kus äsja algas Moldova-Ukraina piiril abikava.* (2005)
- (6) Ehk **hakkame** kauem **mäletama** hoopis *sega bulgaarlasest troonipärijat, kes krooniti nädalavahetusel Argentina päikese all San Luisis.* (2005)
- (7) Ning sünnib *katartiline hetk, millist teist viimase aja teatrist ei mäleta.* (2000)

Stiimuliks on sündmus (2), (3), tekst (4), aeg (7), abstraktmõiste (1), harvemini elus (6) või eluta (5) objekt. Stiimul on vormilt kõrvallause või nimisõna(fraas), kannab enamasti lause põhisisu, kuulub reemasse ja on üsna pikalt sõnastatud. Malli valikul tundub oluline ka kommunikatiivne külg – konkreetse mäletaja esiletoomise või tagaplaanile jätmise taotlus. Normaallauses sarnaneb mäletaja aktiivse tegijaga: selliseid lauseid (2) kasutati eriti tihedasti iseseisvusaja alguse tekstides lähiminevikku meenutades. Teiselt poolt pole vahel ka vajadust kogejat üldse nimetada – see on kas üldistatud, varasemast kontekstist teada või ebamäärane; oluline

on aga kogemisalis. Sellistel juhtudel sobib paremini kogejalause mall (1), sest adessiivvormilist kogejat on palju hõlpsam lausest välja jätta kui grammatilist subjekti. Normaallauses jääb subjekt lihtsamalt välja eituse korral (7). Subjektiga eitavaist lauseist on osa retoorilised küsimused (4), mis peidavad üldistatud jaatavat mõtestust: *kes ei mäletaks S-i* → 'kõik mäletavad S-i'. Normaallause levikut kirjalikes tekstides võib selle alternatiivipaari puhul soodustada ka see, et *mäletama* on üks sõna, *meeles olema* kaks – kirjalik keel soosib sünteetilist väljendusviisi.

Predikaatide *meeles olema* ja *mäletama* esinemust analüüsimaterjalis näitab tabel 1. Normaallause ja kogejalause suhe on kogu vaadeldaval ajavahemikul olnud tublisti üle ühe, niisiis on normaallause domineerinud, seejuures eriti 1995. aastal, mis seletub tõenäoliselt arvukate meenutustega selle aja ajakirjanduses. Normaallause domineerimine näib vähenevat.

Tabel 1. Predikaatide *meeles olema* ja *mäletama* esinemus

	1995	2000	2005
<i>meeles olema</i> kogejalauses (sh kogejata)	3 (1)	59 (11)	3 (4)
<i>mäletama</i> normaallauses (sh kogejata)	59 (1)	359 (20)	19 (0)
sh <i>mäletama</i> eitav, küsiv lause	20	135	3
normaallausete ja kogejalauseste suhe	19,7	6,1	6,3

3.1.2. *ununema, meelest (ära) minema – (ära) unustama.* Need üldjoontes samatähenduslikud verbid kujundavad eelmisega analoogilise vastanduse: intransitiivse kogejalause malliga *K-l ununes S / K-l läks S meelest (ära)* ja transitiivse normaallause malliga *K unustas S-i*. Sisult märgivad need verbid eelmise verbipaariga tähistatud olukorra lõppemist. Ühelt poolt on nende kahe situatsiooni vahel eeldeseos: unustatakse seda, mida on mäletatud, unustamine eeldab eelnevat mäletamist. Teiselt poolt järeldub ühe eitusest teise jaatus ja vastupidi: mis ei ole meeles, see on meelest läinud; mis on meeles, see ei ole meelest läinud. Need tähendus-suhted loovad võimaluse unustamise ja mäletamise eituse-jaatuse sõnamängudeks ja neid väljendavateks konstruktsioonideks, nagu üleskutse *ärgem unustagem S-i* → 'pidagem meeles S-i' (9) või retoorilise küsilause konstruktsioonid (4).

Ununemis-unustamispredikaatide kogemisalis on üldjoontes sama-laadne nagu mäletamispredikaatide korral. Verbi *ununema* puhul esineb konkreetsemaid ja abstraktsemaid stiimuleid (8), (13), kuid suhteliselt

vähe kõrvallauseid jm sündmust väljendavaid kogemisliseid. Analüütiline ühend *meelest ära minema* esineb rohkem vabama stiiliga tekstides (10). Normaallause domineerib ka unustamisverbide korral (tabel 2), kuid üldiselt mitte nii tugevalt kui mäletamisverbidel. Normaallause korral tõuseb ju tegevussubjekt esile (12), kogejalaises (8), (10), (13) saab seda hõlpsamalt peita adessiivargumendi ärajätmisega, ja ilmselt tõstetakse mäletajat meelsamini esile kui unustajat. Suure osa normaallausest moodustavad seejuures *ärgem unustagem* -tüüpi üldise suunitlusega üleskutsed.

- (8) *Teise maailmasõja kogemused ei ole* veel **ununenud**. (1995)
- (9) **Ärgem unustagem**, et kogu see põlvkond, kes on sündinud ajavahemikus 1945 – 1990, on oma kasvatuse ja koolituse saanud nõukogude võimu ajal, olnud pioneerid või komnoored, teeninud aega punaarmees. (1995)
- (10) „Igal pool oli mulle meelde jäänud, et 112 on hädaabinumber, ähmiga **läks null meelest ära**.” (2000)
- (11) Naabritest ei tehtud üldse välja. Prantsuse ajakirjandus imestas, et isegi *poolakad ja leedulased olid „ära unustatud”*. (2000)
- (12) Kurb on seegi, et *algajad lauljad on ära unustanud head eestikeelsed laulud*. (2000)
- (13) Kusjuures, *rumalused ununevad*. Mart Laar justkui vallandati 1994. aastal ja sai viie aasta pärast uuesti peaministriks. (2005)

Tabel 2. Predikaatide *meelest minema*, *ununema* ja *unustama* esinemus

	1995	2000	2005
<i>meelest minema</i> kogejalaises (sh kogejata)	0	10 (8)	0
<i>ununema</i> kogejalaises (sh kogejata)	7 (7)	43 (39)	4 (3)
<i>unustama</i> normaallaises (sh kogejata)	45 (20)	417 (115)	13 (11)
sh <i>unustama</i> keelud	9	60	7 (7)
normaallauseste ja kogejalauseste suhe	6,4	7,9	3,3

Vaadeldud tunnetuspredikaatide osas domineerib materjalis seega kindlalt normaallause mall, kuid selle kasvatendentsi pole märgata, normaallauseverbi *mäletama* kasutus on hoopiski kahanenud. Valikut suunavad ka pragmaatilised tegurid, nagu minevikku meenutama kutsumine ja mäletajate esiletõus 1990. aastate meenutustuhinas, unustaja nimeta-

mise vältimine, analüütiliste ja sünteetiliste predikaatide stiilikuuluvuse mõningane erinevus jne. Ka kontaktkeeltes on vaadeldavatel juhtudel nominatiivne kogeja.

3.2. Tundeid väljendavad predikaadid

Tundepredikaatidest kujundavad kogejalause nt *meeldima*, *vaimustama*, *üllatama*, *muret tegema*, *kahju olema*, normaallause nt *armastama*, *vaimustuma*, *vaimustuses olema*, *üllatuma*, *üllatatud olema*, *imestama*, *muretsema*, *mures olema*. Kahesugust kasutust on näiteks verbidel *rõõmustama*, *kurvastama*, *ehmatama*, *vihastama* (see *vihastas mind – ma vihastasin selle peale*). Ajalehekeele materjalil vaatlesime verbi *rõõmustama* eri kasutusi ja verbipaari *meeldima – armastama* (vt ka Metslang 2006: 722–723). Nende verbide vasted kontaktkeeltes on enamasti nominatiivse kogejaga (*rejoice*, *like*; *sich frohen*, *радоваться*, *iloita*), siiski on kogejalause malliga näiteks *gefallen* (kogeja daativis) ning kausatiivsed predikaadid *frohen*, *радовать*, *iloittaa* (kogeja objekti vormis).

3.2.1. Verbi *rõõmustama* saab kasutada nii kogejalauses (*S rõõmustab K-d*) kui ka normaallauses (*K rõõmustab S-i üle*). Mõlemal juhul võib kogemisalist vormistada ka kõrvallause (15), (17). Need laused on osaliste peitmise suhtes võrdväärised, mõlemas peab säilima grammatiline subjekt ja teine osaline võib ära jääda. Nii säilib kogejalauses alusena vormistuv stiimul, nt *saavutus rõõmustas* (16), normaallauses aga kogeja, nt *inimesed rõõmustavad* (14). Vaadeldavas materjalis oli normaallause kasutus 1995. a vähemuses, on aga edaspidi mõnevõrra domineerima ja kasvama hakanud. Võrreldes muude vaadeldud verbidega ei ole *rõõmustama* kasutus kuigi sage (vt tabel 3).

- (14) Viimaks ometi võivad *omandireformi kaudu kinnisvaraomanikuks saanud inimesed rõõmustada*. (1995)
- (15) *Kankkuneni rõõmustas, et katsetel, kus sõiduk tõrkumata alistus, tegi ta head sõitu ja sai kahel korral parima aja*. (2000)
- (16) Eriti *rõõmustas tõkkejooks*. (2000)
- (17) *Meditšiiniõde Andras Laugamets rõõmustas aga selle üle, et elustada õnnestus raske sünnituse tagajärjel kliinilisse surma sattunud imik*. (2005)

(18) „Isamaaliit on kolme-nelja populaarsema erakonna seas, ja seda kõikjal Eestis,” **rõõmustas** partei esimees Tõnis Lukas. (2005)

Tabel 3. Verbi *rõõmustama* kasutus kogeja- ja normaallauses

	1995	2000	2005
<i>rõõmustama</i> kogejalause (sh kogejata)	4 (0)	77 (27)	3 (4)
<i>rõõmustama</i> normaallauses (sh kogejata)	3 (0)	142 (1)	9 (4)
sh <i>rõõmustama</i> normaallauses stiimulita	2	9	
normaallausete ja kogejalauseste suhe	0,8	1,8	3

3.2.2. meeldima – armastama. Kogejalause verbi *meeldima* (*K-le meeldib S*) tähenduses on hakatud kasutama ka normaallause verbi *armastama* (*K armastab S-i*). Nii kogeja kui stiimuli vormistamine on mõlema malli puhul obligatoorsed. *Armastama* 'meeldima' stiimuliks on tegevus või tava (21), abstraktmõiste (20), harvemini ka elutu objekt (22). Verbi *armastama* kasutuse nihke taustaks on tõenäoliselt vene *любить* samalaadne kasutus. Kasutuses domineerib *meeldima*, s.o kogejalause, siiski võib *armastama* osas täheldada väikest kasvu (vt tabel 4).

(19) *Rainele meeldis olla meeste seas.* (1995)

(20) *Pimedust ta nii väga ei armasta*, vähemalt on püütud inimesest seesugust muljet jätta. (1995)

(21) *Inimesed armastavad seal istumas käia.* (2000)

(22) *Nad mõtlevad vaat et samu mõtteid, tunnevad rõõmu ühesugusest muusikast ning armastavad sarnase tegumoega rõivaid.* (2000)

(23) *Temale ja tema lastele meeldib seriaal* väga. (2005)

(24) *Armastab* hullupööra *Kuldset pasteeti* ja *teistega hullata*. (kassisõprade Interneti-foorum, 27.07.2006)

Tabel 4. Verbide *meeldima* ja *armastama* 'meeldima' esinemus

	1995	2000	2005
<i>meeldima</i> kogejalause	47	313	17
<i>armastama</i> normaallauses	7	100	6
normaallausete ja kogejalauseste suhe	0,1	0,3	0,4

Vaadeldavate tundepredikaatide puhul on seega domineerinud kogejalause; aja jooksul on normaallause veidi tugevnenud, verbi *rõõmustama* puhul asunud domineerima. Kumbagi verbipaari puhul ei ole märgata ühe või teise malli olulisi kasutuseelseid: *rõõmustama* puhul võib kogejalases hõlpsasti ära jätta kogeja, normaallauses stiimuli, teist argumenti vastavalt esile tõstes – mõlemat võimalust tekstides kasutatakse. Verbipaari *meeldima* – *armastama* puhul on aga mõlemas mallis mõlemad argumentid obligatoorsed, ära jätta ei saa kumbagi. Kõik vaadeldud predikaadid on ühesõnalised, nii ei erine nad ka analüütilisuse-süntheetilisuse poolest.

3.3. Modaalpredikaadid

Modaalverbid on enamasti nominatiivse kogejaga nt *pidama*, *võima*, *saama*, *tahtma*, *tohtima*, *vajama*. Kogejalause kujundavad peamiselt nessessiivverbid nagu *vaja/tarvis olema/minema*, *tulema*, *tasuma*, *maksma*, *võimalik olema*, *õnnestuma*, *ebaõnnestuma* ja evidentsiaalverbid *näima*, *paistma*, *tunduma*. Ka nessessiivverbide seas esineb normaallauselist kasutust eitavas lauses: *Sa ei pruugi seda teada* (Torn-Leesik, ilmumas). Vaatleme siin vajalikkusmodaalsust väljendavate predikaatide paari *vaja olema* – *vajama* kasutust ning võimalikkusmodaalsust väljendavate verbide *õnnestuma* ja *ebaõnnestuma* nihet normaallause suunas. Kontaktkeeltest on *need*, *succeed*, *fail*, *sollen*, *brauchen*, *Glück/Unglück haben*, *tarvita*, *нуждаться*, *onnistua*, *epäonnistua* normaallause malliga, meie kogejalausele on lähedane vene *надо/нужно, удасться*, ja soome paralleelvariant *olla tarpeen*.

3.3.1. *vaja olema* – *vajama*. Kogejalause on malliga *K-le / K-l on vaja S-i / Vda*, normaallause malliga *K vajab S-i*. Mõlema malli kasutusala on väga lai; stiimuliks on sageli kogejalases *da*-infinitiiviga (26), (27) või normaallauses deverbaalnoomeniga (28) vormistatud tegevus; abstraktmõisted (30); ka elutud elusad ja elusad objektid (25). Kogejalases jääb adessiivne kogeja sageli nimetamata, vajajat nimetamata räägitakse sellest, mida on üldiselt vaja (27), (29); seejuures on olevikuvormilisse lausesse sageli peidetud täpsema adressaadita direktiivne funktsioon – soovitus, nõuanne, käsk (vrd Metslang 2004).

- (25) Ütlen kohe ära: olen Eesti-Vene piiriküsimuses seisukohal, et **ei ole** meile **vaja** praeguse administratiivjoone taha jäävaid räsitud maid ja vaenulikke venelasi. (1995)
- (26) Lukkude-lappide pärast **pole** kliendil **vaja** muretseda, selle eest hoolitseb rätsep. (2000)
- (27) Elanikkonda **on vaja** tasa ja targu ette valmistada. (2000)
- (28) Isegi kõrgelt haritud inimesed **vajavad** tihti teenusemüüjalt abi või nõuannet. (2000)
- (29) Küll **on vaja** sirgeks rääkida hind. (2005)
- (30) Sest enim **vajab** Eesti nüüd loovat rahu. (2005)

da-infinitiivse stiimuliga lause baasil on kujunenud passiivne lausestruktuur, kus *da*-tarindi objekt on grammatiliseks subjektiks, kogeja aga on lausest juba täielikult välja tõrjutud (31), (32). Selle kujunemises võib näha järgmisi lülisid, mis viivad kogejalause üleminekule normaallauseks: *K-l on vaja tingimusi muuta* → *on vaja tingimusi muuta* → *tingimusi on vaja muuta* → *tingimused vajavad muutmist*.

- (31) Tingimused **vajavad** muutmist. (1995)
- (32) Saaremaa Laevakompanii juhi Tõnis Rihvki sõnul **vajab** tehing veel vormistamist, kuid käed on löödud. (2005)

Vaadeldavad predikaadid on kasutuses sagedased; materjalis ilmneb väike nihe kogejalausest normaallause suunas, siiski domineerib kogejalause predikaadiga *vaja olema* (vt tabel 5).

Tabel 5. Predikaatide *vaja olema* ja *vajama* esinemus

	1995	2000	2005
<i>vaja olema</i> kogejalauses	238	1740	59
<i>vajama</i> normaallauses	108	1339	44
normaallausete ja kogejalauseste suhe	0,5	0,8	0,7

3.3.2. õnnestuma, ebaõnnestuma. Need kaks verbi on üsna tüüpilised kogejalause (*K-l õnnestus / ebaõnnestus S*) verbid (33), samas kui nt soome keeles on *onnistua* ja *epäonnistua* tavaliselt kasutusel normaallauses (*K onnistui / epäonnistui S:ssä*). S oome malli toel on hakanud ka eesti keeles, ennekõike spordi- ja äriteemalises meedias ilmne nende verbide vorme ja tuletisi (*ebaõnnestuja, õnnestuti*), mille tauststruktuuriks

on normaallause (34), (36), aga ka üksikuid terviklikke normaallauseid (35) nende predikaatidega (*K ebaõnnestus / ebaõnnestus S-s / ebaõnnestus S-ga*). Siingi võimaldab kogejalause mall kogejat välja jätta ja stiimulit esile tõsta (38), kujunev normaallause aga vastupidi, kogejat esile nihutada ja stiimulit väljagi jätta (35) (vt Metslang 2006, Ereht, Metslang 2006).

- (33) Tuletoorjail **ei õnnestunud** kedagi päästa. (1995)
- (34) Teisalt – kui mõni rahandusminister seda poleks, oleks see üsna tõenäoliselt väga **ebaõnnestunud** rahandusminister. (1995)
- (35) Miks siis **oleme** seni **ebaõnnestunud**? (2000)
- (36) Kohati *uute lavastustega õnnestuti*, möödunud teispäeval esietendus. (2000)
- (37) „*Selles Jakoblev ei õnnestunud*, kuid me hindame kõrgelt tema toonaseid jõupingutusi ning hilisemaid toetusavaldusi Eestile, Lätile ja Leedule.” (2005)
- (38) Kui mõni asi lavastuses **ei õnnestu**, siis ei maksa seda varjata, sama asi võib aasta pärast välja tulla. (2005)

Normaallauselist kasutust juhib negatiivse tähendusega paarik, verb *ebaõnnestuma*. Kuigi korpuses on vaid üksikuid kasutusjuhte, aitab protsessi jälgida kasutus Internetis. Kui 27.07.2006 andis Google'i otsing normaallausel põhineva tuletise *ebaõnnestuja* kohta 190 viidet, siis 14.3.2008 oli neid juba 1250. Seevastu *õnnestuja* kasutus polnud tõusnud: 2006 oli 61 viidet, 2008 aga 56.

Vaadeldud modaalsete predikaatide puhul domineerib küll kogejalause mall, kuid samas ilmneb tendentse normaallause malli levikuks.

4. Kokkuvõtteks

Vaadeldud nominatiivse ja muuvormilise kogeja kasutusdünaamikas ilmneb SAE-pärase nominatiivse kogeja domineerimine või mõningased nihked selle poole. Tunnetuspredikaatides on nominatiivse kogeja kasutus kindlas ülekaalus, kuid siiski vähenenud. Tunde- ja modaalspredikaatide puhul nominatiivse kogeja kasutus tasapisi kasvab. Mallidevahelist valikut mõjutavad sellised tegurid nagu tendents vormistada kogejat samamoodi kui agenti; kontaktkeelte eeskuju; vajadus lauses komponenti sisuliselt esile tuua – topikaliseerida või paigutada reemasse (vormistades subjektina) – või nimetamata jätta (vormistatakse muus käändes); lause seosta-

mine kontekstiga; valik analüütilise ja sünteetilise verbi kasutuse vahel (vastavalt argisemas või ametlikumas väljenduslaadis).

Kirjandus

- Bossong, Georg 1998.** Le marquage différentiel d l'objet dans les langues d'Europe. – Actance et valence dans les langues de l'Europe. Ed. by L. Feuillet. Berlin: Mouton de Gruyter, 193–258.
- Erelt, Mati 2005.** Source-marking resultatives in Estonian. – *Linguistica Uralica* XLI: 1, 20–29.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 2006.** Estonian clause patterns – from Finno-Ugric to SAE. – *Linguistica Uralica* XLII: 4, 254–266.
- Haspelmath, Martin 2001a.** Non-canonical marking of core arguments in European languages. – Non-canonical marking of subjects and objects. Ed. by A. Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, M. Onishi. Amsterdam–Philadelphia, 55–83.
- Haspelmath, Martin 2001b.** The European linguistic area: Standard Average European. – Language typology and language universals: An international handbook. Vol. 2. Ed. by M. Haspelmath *et al.* (= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 20.2.) New York: Walter de Gruyter, 1492–1510.
- Metslang, Helle 2004.** Imperative and related matters in everyday Estonian. – *Linguistica Uralica* XL: 4, 243–256.
- Metslang, Helle 2006.** Predikaat ajastut kogemas. – Keel ja Kirjandus 9, 714–727.
- Torn-Leesik, Reeli (ilmumas).** The voice system of Estonian. – *Sprachtypologie und Univesalienforschung*.

Expression of the experiencer in Estonian: Shifts in the periphery of the SAE

Mati Erelt, Helle Metslang

In Estonian, the experiencer argument can be expressed either as in Standard Average European as a nominative subject (*Mari armastab Jürit*) or in other ways: as an adverbial (*Jüri meeldib Marile*) or an object (*Marit huvitavad loodusteadused*). This article examines the expression of the experiencer and the use of alternative forms in journalistic language in the period 1995-2005, with the aim of specifying changes occurring during this time and their causes. The dynamics of usage of nominative and other experiencers investigated here shows the dominance of the SAE-type nominative experiencer or some shifts in that direction. In cognition predicates, nominative experiencers form the clear majority, but their use has nevertheless declined. In emotion predicates and modal predicates, however, the use of nominative experiencers is gradually increasing. The choice between two forms is influenced by such factors as the tendency to code the experiencer like an agent; the model of contact languages; the need to emphasise an element of the sentence – topicalisation or movement to the rheme (expression as a subject) or else leaving unmentioned (different case-marking); connecting the sentence with its context; and the choice between analytical or synthetic verb use (casual or more formal register, respectively).

Keywords: Estonian, experiencer, basic sentence types, language contact, Standard Average European (SAE)

Mati Erelt
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu ülikool
Ülikooli 18
50090 Tartu
mati.erelt@ut.ee

Helle Metslang
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu ülikool
Ülikooli 18
50090 Tartu
helle.metslang@ut.ee